

عملکرد جمهوری اسلامی ایران در طول جنگ عراق و ایران با توجه به پروتکل اول ژنو ۱۹۷۷

چکیده: این مقاله به بررسی عملکرد ایران در جریان جنگ ایران و عراق در پرتو دو اصل بنیادین حقوق بشر دوستانه اختصاص دارد. اصل تفکیک بین اهداف نظامی و غیرنظامی و اصل منع رنج بیهوده؛ دو اصلی که ستون‌های اصلی پروتکل اول ژنو ۱۹۷۷ را تشکیل می‌دهد. در قسمت اول این مقاله مشاهده می‌کنیم که ایران در طول جنگ هشت ساله خود با عراق همواره معتقد بود که اهداف مشروع نظامی، نظامیان در جبهه‌های جنگ می‌باشند و نه غیرنظامیان و اهداف غیرنظامی. در قسمت بعدی مقاله نیز به بررسی این مطالب پرداخته شده که ایران در طول جنگ هشت ساله خود با عراق همواره معتقد بود که اهداف مشروع نظامی، نظامیان در جبهه‌های جنگ می‌باشند و نه غیرنظامیان و اهداف غیرنظامی. در قسمت بعدی مقاله نیز به بررسی این مطلب پرداخته شده که ایران در طول جنگ از هر شیوه و ابزار جنگی جهت پیشبرد اهداف خود استفاده نکرده است. ایران نه تنها از توسل به سلاح شیمیایی اجتناب می‌کرد، بلکه از بهره‌جویی شیوه‌هایی که منتهی به آسیب و ایراد صدمه به غیرنظامیان می‌شد، اکراه داشت. در این قسمت، بحث مقابله به مثل و جنگ شهرها نیز مطرح شده است. در نتیجه‌گیری نیز شاهد هستیم که عملکرد کلی ایران مطابق اصول کلی پروتکل، اول تلقی شده و الحاق به پروتکل مانع عمده‌ای برای ایران به شمار است.

* دانشجوی دوره دکترای حقوق بین‌الملل

در اینجا لازم است از استاد ارجمند جناب آقای دکتر ممتاز که مشوق نویسنده در تهیه این مقاله بودند و با ارائه نظریات خود او را در تکمیل آن یاری دادند، صمیمانه تشکر گردد.

واژگان کلیدی

حقوق بشردوستانه، اصل تفکیک بین اهداف نظامی و غیرنظامی، اصل منع رنج بیهوده، شیوه جنگ.

جنگ عراق علیه ایران را از زوایای گوناگونی می‌توان مورد بررسی قرار داد و یکی از این زوایا، بررسی قواعد حقوقی حاکم بر این مخاصمه می‌باشد. وضعیت پروتکل اول الحاقی به کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو، مورخ ۱۹۷۷ از ویژگی خاصی برخوردار است. ایران تاکنون به این پروتکل ملحق نگردیده است. بنابراین، از نظر حقوق قراردادی ملزم به رعایت قواعد آن نبوده است. از سوی دیگر، بخش قابل توجهی از مواد این پروتکل ملحق نگردیده است. بنابراین، از نظر حقوق قراردادی ملزم به رعایت قواعد آن نبوده است. از سوی دیگر، جنبش قابل توجهی از مواد این پروتکل توسعه تدریجی قواعد حقوق بین‌الملل محسوب می‌شود و از آنجا که در هنگام جنگ ایران - عراق این دسته از قواعد پروتکل اول، جنبه عرفی پیدا نکرده بود، ایران هیچ‌گونه الزامی در خصوص رعایت قواعد آن نداشت.

مع‌ذلک، این پرسش مطرح می‌شود که با وجود فقدان هرگونه تعهد حقوقی برای ایران، عملکرد هشت ساله این کشور تا چه میزان با مقدرات این پروتکل انطباق داشته است. این امر بویژه از دو جنبه حائز اهمیت است. نخست آنکه اگر در بایم عملکرد ایران به طور کلی منطبق بر پروتکل بوده است، در این صورت الحاق ایران به پروتکل با سهولت بیشتری صورت می‌گیرد. دوم آنکه، آنچه در نهایت در تبدیل یک قاعده قراردادی به حقوق عرفی کمک می‌کند، انطباق عملکرد دولت‌ها با قاعده قراردادی مورد نظر است؛ بویژه در مورد دولتی که عضو آن معاهده نیز نبوده است. با توجه به طولانی بودن و اهمیت جنگ ایران و عراق، عملکرد ایران از این جنبه نیز حائز اهمیت است.

دیوان بین‌المللی دادگستری در نظر مشورتی خود در خصوص مشروعیت یا عدم مشروعیت تهدید به استفاده یا استفاده از سلاح هسته‌ای، دو اصل اساسی را حاکم بر حقوق بشردوستانه اعلام کرد. اولین اصل، تفکیک بین رزمندگان و غیررزمندگان است. به موجب این اصل، دولت‌ها هرگز نباید افراد غیررزمنده را هدف حمله قرار دهند و در

نتیجه نباید هرگز از سلاح‌هایی استفاده کنند که قادر به تفکیک بین اهداف نظامی و غیرنظامی نمی‌باشند. دومین اصل، وارد کردن رنج بیهوده را به رزمندگان را ممنوع اعلام کرده و براساس آن، استفاده از سلاح‌هایی که رنجی بیهوده به رزمندگان وارد می‌کند یا بدون هیچ فایده‌ای رنج آنها را تشدید می‌نماید، ممنوع است. بدین ترتیب، دولت‌ها از آزادی عمل نامحدود در انتخاب سلاح‌هایی که مورد استفاده قرار می‌دهند، برخوردار نیستند. (۱) بر همین اساس، عملکرد ایران را در دو قسمت مورد بررسی قرار می‌دهیم. در قسمت اول، اصل تفکیک بین اهداف نظامی و غیرنظامی مورد مطالعه قرار خواهد گرفت و در قسمت دوم، محدودیت‌های اعلام شده توسط ایران در توسل به شیوه‌ها و ابزارهای جنگی، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

قسمت اول. اصل تفکیک بین اهداف نظامی و غیرنظامی

۱. این اصل برای نخستین بار در شکل مدرنش در اعلامیه سن پترزبورگ (۱۸۶۸) اعلام گردید. به موجب این اعلامیه، تا هنگامی که افراد غیرنظامی فعالانه در مخاصمات شرکت نکنند، از حمله مستقیم در امان می‌باشند. (۲) مواد ۲۵ و ۲۷ مقررات مربوط به حقوق و عرف جنگ زمینی، ضمیمه کنوانسیون چهارم لاهه ۱۹۰۷ نیز این تفکیک را مورد پذیرش قرار داد و حمله به شهرها، روستاها و ساختمان‌های غیرقابل دفاع را ممنوع ساخت. (۳)

پروتکل اول ژنو (۱۹۷۷) نیز دوباره این تفکیک را مورد توجه قرار داد. ماده ۴۸ این پروتکل اعلام می‌دارد که طرفین مخاصمه باید همواره بین جمعیت غیرنظامی و رزمندگان قائل به تفکیک شوند. بند ۱ ماده ۵۱ پروتکل اشعار می‌دارد که جمعیت و افراد غیرنظامی از خطرات ناشی از عملیات نظامی در امانند. بند ۲ این ماده هدف حمله قرار دادن جمعیت غیرنظامی و انجام اعمالی را که هدف نخستین آنها گسترش ترس در بین این جمعیت می‌باشد، ممنوع می‌کند. بند ۴ آن نیز دست زدن به حملات بدون رعایت اصل تفکیک را ممنوع اعلام کرده است. بعلاوه، بند ۲ ماده ۵۲ دست به ارائه تعریفی از اهداف نظامی می‌زند و اهدافی نظامی را اهداف می‌داند که براساس طبیعت، محل استقرار، هدف یا نحوه استفاده، سهم مؤثری در عملیات نظامی دارند و تخریب

کامل یا جزئی، به غنیمت گرفتن یا بی طرف کردن آنها در شرایط حاکم بر زمان، موجب کسب یک مزیت قاطع نظامی می‌گردد. ماده ۵۷ پروتکل اول نیز کسانی را که نقشه حمله طرح می‌کنند یا تصمیم به انجام حمله می‌گیرند، موظف کرده تا آنچه در توان دارند به کار گیرند و مطمئن شوند که اهداف مورد حمله، افراد یا تأسیسات غیرنظامی نمی‌باشند و براساس پروتکل، حمله به آنها ممنوع نیست. (۴)

۲. تا پیش از جنگ جهانی اول، اعمال اصل تفکیک بین اهداف نظامی و غیرنظامی و رزمندگان و غیررزمندگان با مشکل چندانی روبه‌رو نبود، چرا که به علت دور بودن مناطق جنگی از مناطق مسکونی و محدودیت وسایل و ابزارهای جنگی، اهداف غیرنظامی و غیرنظامیان هدف حملات مستقیم قرار نمی‌گرفتند. در جنگ جهانی اول، با افزایش برد توپخانه و استفاده از هواپیما جهت بمباران - هر چند در مقیاسی محدود - این وضعیت تغییر کرد و شهرهای گوناگون اروپا هدف حملات نظامیان قرار گرفتند. در جریان جنگ جهانی دوم، این حملات ابعاد بسیار گسترده‌ای به خود گرفت و تقریباً در تمامی جنگ‌های صورت گرفته در نیمه دوم قرن بیستم، اهداف و افراد غیرنظامی از نخستین قربانیان بوده‌اند.

۳. با وجود این، موضع جمهوری اسلامی ایران در جریان جنگ با عراق بسیار جالب توجه می‌باشد. از نظر ایران، جنگ، برخورد نیروهای نظامی دو کشور متخاصم در جبهه‌های جنگ می‌باشد و تنها اهداف مشروع نظامی، اهدافی هستند که در جبهه‌های جنگ واقع شده‌اند و جنگ فقط باید در صحنه نبرد بین پرسنل دست‌اندرکار جنگ جریان داشته باشد. (۵) بدین ترتیب، ایران تفسیر بسیار محدودی از اهداف مشروع نظامی را مد نظر داشت که در جنگ‌های به وقوع پیوسته در قرن بیستم، بی‌نظیر بوده و یادآور قاعده حقوقی مندرج در اعلامیه سن پترزبورگ است.

۴. با این حال، در روزهای نخست جنگ شاهد هستیم که نیروی هوایی ایران با دست زدن به حملات هوایی متعددی، اهداف نظامی - صنعتی - اقتصادی گوناگونی را در عمق خاک عراق، هدف حملات خود قرار داد. در این روزها، پالایشگاهها فرودگاهها، ایستگاههای راه‌آهن و تأسیسات برق دشمن هدف حمله نیروی هوایی ایران قرار گرفت. (۶)

در مورد این حملات، سه نکته حائز اهمیت می‌باشد. نخست آنکه، این نوع حملات تقریباً تا اواخر مهر ماه ۱۳۵۹ به طول انجامید و پس از آن تا سال ۱۳۶۲ در هیچ‌یک از گزارشات و اعلامیه‌های جنگی، ایران دست زدن به حملات علیه اهداف اقتصادی - صنعتی عراق را اعلام نکرد و همان‌طور که در ادامه خواهیم دید، حملات صورت گرفته از سال ۱۳۶۲ به بعد نیز با شرایط و قیودی همراه بوده است و همواره در قالب مقابله به مثل جای گرفته است. دوم آنکه، حتی در این دوره کوتاه مدت ابتدای جنگ نیز ایران بر این نکته تأکید داشت که به هیچ‌وجه نقاط مسکونی را بمباران نمی‌کند. (۷) در هیچ‌یک از اعلامیه‌ها و اطلاعیه‌های نظامی منتشرشده در این دوره نیز اشاره‌ای به اینکه نقاط مسکونی هدف حمله قرار گرفتند، به چشم نمی‌خورد. بدین ترتیب، از نظر ایران ممنوعیت حمله به شهرها مطلق بوده و این کشور هیچ‌گاه مناطق مسکونی را هدف مشروع حمله تلقی نکرده است. سوم آنکه، براساس بند ۲ ماده ۵۲ پروتکل اول ژنو، اهدافی که براساس «طبیعت، هدف یا نحوه استفاده» سهم مؤثری در عملیات نظامی دارند، هدف مشروع نظامی محسوب می‌شوند. کمیته بین‌المللی صلیب سرخ به کمک کارشناسان نظامی، فهرستی از اهداف مشروع نظامی را تهیه کرده است. براساس این فهرست، خطوط و وسایل ارتباطی (خطوط راه‌آهن، جاده‌ها، پل‌ها، تونل‌ها و کانال‌ها) که اهمیت نظامی قطعی دارند و همین‌طور تأسیسات و ایستگاههای رادیو - تلویزیونی، مراکز مخابراتی و تلگراف‌خانه‌ها، صنایع ساخت وسایل جنگی از قبیل وسایل نقلیه، کارخانه‌های سازنده مواد و وسایلی که برای نبرد حائز اهمیت زیادی می‌باشند از قبیل کارخانه‌های ساخت وسایل مهندسی و صنایع شیمیایی، تأسیساتی که برای دفاع ملی دست به تولید انرژی یا مواد انرژی‌زا می‌زنند، مانند معادن زغال سنگ یا دیگر مراکز تهیه سوخت و همچنین کارخانه‌هایی که به‌طور عمده برای مصارف نظامی دست به تولید گاز یا الکتریسیته می‌زنند، همگی اهداف مشروع نظامی تلقی می‌شوند. (۸)

بدین ترتیب، تمامی اهداف مورد حمله ایران در طی این دوره، اهداف مشروع نظامی محسوب می‌گردند. این در حالی است که رژیم عراق، برخلاف کلیه مقررات حقوق بشردوستانه، دست به تخریب مناطق وسیعی از غرب کشور که به اشغال آن کشور در آمده بود، زد. (۹)

۵. تفسیر مضیق ایران از جنگ و اهداف مشروع جنگی، نه فقط دربرگیرنده ممنوعیت حمله به مناطق مسکونی می‌گردد، بلکه حمله به نفت‌کش‌ها و کشتی‌ها در خلیج فارس را نیز دربر می‌گیرد. عراق در طول جنگ، دست به ایجاد منطقه ممنوعه در مجاورت سرزمین ایران زد. (۱۰) که از لحاظ حقوق بین‌الملل، اقدامی مغایر موازین بین‌المللی محسوب می‌شود و بر همین اساس، به نفت‌کش‌ها و کشتی‌هایی حمله کرد که عازم بنادر ایران بودند یا در بنادر ایران پهلو گرفته بودند. بدون شک این کشتی‌ها ناو جنگی نبودند و هدف عراق از حمله به کشتیرانی بین‌المللی، قطع کردن صادرات نفت ایران و از میان بردن منبع درآمدی این کشور بود. این در حالی است که ایران همواره بر باز بودن تنگه هرمز و جریان داشتن رفت و آمد کشتی‌ها تأکید می‌کرد. ایران در همان نخستین روزهای جنگ، در نامه‌ای خطاب به دبیرکل ملل متحد، اعلام کرد که باز نگه داشتن تنگه هرمز بر روی کشتیرانی بین‌المللی را به عهده می‌گیرد. (۱۱) پس از آن نیز، ایران تنها دست به ایجاد یک منطقه جنگی زد که در آن، تردد کشتی‌ها منع نگردیده و فقط تابع برخی مقررات می‌شود. (۱۲)

۶. با وجود ادامه حملات عراق به کشتیرانی بین‌المللی و شدت یافتن این حملات، ایران هیچ‌گاه به عنوان مقابله به مثل به کشتیرانی بین‌المللی حمله نکرد و آنچه در آخرین ماه‌های جنگ به عنوان موشک‌های سرگردان و قایق‌های تندرو و حمله آنها به کشتیرانی بین‌المللی معروف شد، هرگز به‌طور رسمی به ایران نسبت داده نشد و ایران هرگز دخالت خود در این اقدامات را مورد تأیید قرار نداد. این امر خود نشانگر این واقعیت است که ایران از نظر حقوقی حمله به کشتیرانی بین‌المللی را مجاز تلقی نکرده و حتی مقابله به مثل ایران در قبال حمله عراق به کشتیرانی بین‌المللی، به صورت حمله به اهدافی بوده که به‌طور کلی از نظر پروتکل اول و رویه بین‌المللی، هدف نظامی تلقی می‌گردد.

۷. علاوه بر حمله عراق به کشتیرانی بین‌المللی، در طول جنگ، عراق بارها هواپیماها، فرودگاهها و قطارهای مسافربری را هدف حملات خود قرار داد. در نخستین حمله عراق به یک هواپیمای مسافربری، هواپیمای وزیر خارجه الجزایر که عازم ایران بود، هدف قرار گرفت و سرنگون شد و این حادثه به مرگ وزیر خارجه این کشور منجر

گردید. (۱۳) در حادثه‌ای دیگر در سال ۶۴، یک هواپیمای مسافربری ایرانی که حامل گروهی از مسئولان سپاه و نمایندگان مجلس شورای اسلامی بود، هدف حملات جنگنده‌های عراقی قرار گرفت که به شهادت کلیه ۵۵ سرنشین این هواپیما منجر شد. ایران در برابر این نقض حقوق بین‌الملل، بشدت آن را محکوم کرد و این عمل را یک اقدام جنایتکارانه نامید. (۱۴) ولی اقدام عراق به همین جا ختم نشد و در سال ۱۳۶۵ عراق در حمله به فرودگاه شیراز، یک هواپیمای مسافربری را هدف حملات خود قرار داد. (۱۵) وزارت خارجه ایران در پی نقض حقوق مخاصمات مسلحانه با ارسال یادداشتی برای دبیر کل ملل متحد، از وی خواست تا سرعت هیأتی را برای بازدید از آثار این جنایت جدید عراق اعزام کند و مانع از اقدامات مشابه آینده عراق گردد. (۱۶) در همین سال، عراق به یک قطار مسافربری نیز حمله کرد. (۱۷) هیچ‌یک از این اهداف مورد حمله، براساس ماده ۵۲ پروتکل اول ژنو، هدف مشروع نظامی محسوب نمی‌شود و در هیچ‌یک از این موارد، ایران در پاسخ به این نقض حقوق مخاصمات مسلحانه، دست به عمل مشابه نزد و به‌هیچ‌وجه در طول جنگ، هواپیمای کشوری عراق یا قطارهای مسافربری عراقی را هدف حملات خود قرار نداد.

۸. ایران در موارد متعددی اعلام کرد که حمله به مناطق غیرنظامی، «جنایت» محسوب می‌شود و اقدامی است که مستوجب مجازات بین‌المللی است. (۱۸) این امر کاملاً منطبق بر پروتکل اول ژنو می‌باشد. ماده ۸۵ این پروتکل، فهرستی از موارد نقض عمده پروتکل را ارائه می‌دهد. بند ۳ (الف) ماده ۸۵، هدف حمله قرار دادن جمعیت یا افراد غیرنظامی را از موارد نقض عمده پروتکل اعلام کرده است. بند ۳ (ب) این ماده دست زدن به حمله نظامی را بدون رعایت اصل تفکیک بین نظامیان و غیرنظامیان با علم به اینکه چنین حمله‌ای منجر به از میان رفتن جان عده‌ای بسیار، ورود صدمه به غیرنظامیان یا خسارت به اهداف غیرنظامی می‌گردد، نقض عمده پروتکل اول اعلام کرده است. این ماده، برخلاف بند ۳ (الف) که مربوط به حمله مستقیم به غیرنظامیان است، مربوط به حملاتی است که به طور اتفاقی و تبعی، منجر به ورود خسارت به غیرنظامیان می‌گردد و اصل تناسب بین مزیت قطعی نظامی و خسارات وارد به افراد و اموال غیرنظامی، معیار تعیین مشروعیت یا عدم مشروعیت حملات صورت گرفته

است.

این امر، محدود به پروتکل اول ژنو نمی‌شود. اساسنامه دیوان بین‌المللی یوگوسلاوی سابق، در ماده ۳ خود که به موارد نقض قواعد یا عرف جنگی اختصاص یافته، تخریب عمدی شهرها و روستاها یا تخریبی که براساس ضرورت نظامی قابل توجیه نیست و همچنین حمله به شهرها و روستاهای غیرقابل دفاع را در زمره جرایم داخل در صلاحیت این دیوان اعلام نموده است.

اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی نیز در ماده ۸ خود که به جنایات جنگی اختصاص یافته است، حمله عمدی به جمعیت غیرنظامی یا افراد غیرنظامی را که در مخاصمات شرکت مستقیم ندارند، حمله عمدی به اهداف غیرنظامی و دست زدن به حمله با علم به اینکه این حمله منجر به مرگ یا صدمه به غیرنظامیان یا اهداف غیرنظامی می‌شود و این حمله در مقایسه با مزیت نظامی قطعی پیش‌بینی شده، بیشتر می‌باشد و همچنین حمله یا بمباران شهرها، روستاها یا ساختمان‌هایی را که غیرقابل دفاعند و هدف نظامی نمی‌باشند، جنایت جنگی تلقی کرده و رسیدگی به این جرایم را در صلاحیت دیوان کیفری بین‌المللی قرار داده است.

بدین ترتیب، مشاهده می‌کنیم که عملکرد ایران در تعریف اهداف نظامی و تفکیک بین اهداف نظامی و غیرنظامی، منطبق با مفاد پروتکل اول ژنو می‌باشد.

قسمت دوم. اصل ممنوعیت رنج بیهوده و محدودیت متخاصمین در استفاده از شیوه‌ها و ابزارهای جنگی

۹. یکی از اساسی‌ترین و قدیمی‌ترین اصول حقوق بشردوستانه بین‌المللی این است که دولت‌ها در جریان مخاصمات، از آزادی عمل نامحدود در توسل به هرگونه ابزار و شیوه‌های جنگی برخوردار نیستند و حتی از میان وسایل موجود برای رسیدن به یک هدف مشروع نظامی باید وسایلی را انتخاب نمایند که کمترین صدمه، جراحت و تخریب را وارد می‌کند.

اصل محدودیت متخاصمین برای نخستین بار در اعلامیه سن پترزبورگ ۱۸۶۸ اعلام شد و سپس در ماده ۲۲ مقررات ضمیمه کنوانسیون چهارم لاهه نیز ذکر گردید. بند ۱

ماده ۳۵ پروتکل اول نیز دوباره اعلام کرد که حق طرفین مخاصمه در انتخاب شیوه‌ها یا وسایل جنگی نامحدود نیست و بند ۲ همین ماده نیز اشعار می‌دارد که استفاده از هر سلاح، ماده و شیوه‌ای که منجر به صدمه بیش از حد یا رنج بیهوده می‌گردد، ممنوع است.

علاوه بر این قواعد کلی، معاهدات گوناگونی وجود دارد که کاربرد سلاح‌های خاصی را ممنوع ساخته است. برای مثال، بند الف ماده ۲۳ مقررات لاهه ضمیمه کنوانسیون چهارم لاهه ۱۹۰۷، استفاده از سم در مخاصمات مسلحانه را ممنوع ساخت. پروتکل ۱۹۲۵ ژنو نیز اقدام به ممنوع کردن استفاده از گاز سمی و سلاح باکتریولوژیک کرد. در سال ۱۹۷۲، معاهده سلاح‌های باکتریولوژیک و سمی و در سال ۱۹۹۳ معاهده سلاح‌های شیمیایی، تولید، تحصیل، انباشت و استفاده از این سلاح‌ها را به‌طور کامل ممنوع کرد.

۱۰. از جمله جنبه‌های دردناک و تأسف‌انگیز جنگ ایران و عراق، تخطی عراق از ممنوعیت‌های مصرح در زمینه کاربرد سلاح‌های شیمیایی است. امری که در ماه‌های آخر جنگ به یک فاجعه عظیم منجر می‌گردد.

نخستین گزارش‌های مربوط به استفاده از سلاح شیمیایی، به روزهای اولیه جنگ باز می‌گردد. (۱۹) با وجود این، به علت پیشروی نسبتاً سریع عراق در داخل خاک جمهوری اسلامی ایران در این ماه‌ها و با توجه به اینکه احساس ضعف و ترسی از حملات متقابل و شدید ایران در این دوره نمی‌کرد، بظاهر کاربرد سلاح شیمیایی توسط عراق در این دوره از جنگ چندان گسترده نبوده است و ایران گزارش‌های دیگری پیرامون استفاده از سلاح شیمیایی منتشر نساخت.

۱۱. از اواسط سال ۱۳۶۲ که ایران به پیشرفت‌های چشمگیری در عملیات نظامی خود نائل می‌گردد، عراق متوجه می‌شود که به آسانی نمی‌توان موج انسانی ایرانیان را متوقف کرد و سلاح‌های متعارف نمی‌توانند عامل مؤثری جهت زمین‌گیر کردن نیروهای ایرانی باشند. از این هنگام، عراق هر از چندی دست به کاربرد سلاح شیمیایی می‌زند و می‌کوشد تا مانع از پیشروی نیروهای ایرانی شود. کاربرد این سلاح‌ها «دقیقاً با انجام عملیات‌های گسترده نظامی ایران هم‌زمان است. (۲۰) فاجعه‌آمیزترین کاربرد سلاح

شیمیایی توسط عراق، در منطقه حلبچه در ماههای پایانی جنگ بود که انعکاس گسترده ابعاد این جنایت، تنفر جهانیان را برانگیخت.

۱۲. متأسفانه، کاربرد سلاح شیمیایی توسط عراق، فقط محدود به جبهه‌های جنگ نمی‌شد، بلکه عراق از این سلاح علیه مناطق غیرنظامی ایران نیز استفاده کرد. هر چند که این مناطق غیرنظامی در حوالی پیرانشهر، بانه، سردشت و برخی روستاهای خوزستان قرار داشتند و خوشبختانه سلاح شیمیایی علیه دیگر مناطق غیرنظامی و شهرها به کار برده نشد، ولی همین امر نشان‌دهنده عدم پایبندی عراق به قواعد حقوق مخاصمات مسلحانه مربوط به حمایت از نظامیان و غیرنظامیان است. (۲۱)

۱۳. از نخستین عکس‌العمل‌های ایران در برابر این جنایات، درخواست از جامعه بین‌المللی و کشورهای گوناگون جهان برای محکوم ساختن این جنایت بود. (۲۲) ایران با این اقدام خود نه فقط قصد داشت تا دست به افشای اقدامات عراق در زمینه نقض حقوق بشر دوستانه بزند، بلکه همچنین قصد داشت تا عراق را تحت فشار افکار عمومی جهانیان و فشارهای دیپلماتیک قرار دهد تا بدین وسیله مانع از کاربرد مجدد این سلاح توسط عراق در آینده شود. در برخی از این اعلامیه‌ها، ایران از سکوت کشورها و مجامع بین‌المللی بشدت انتقاد کرده است و در گروهی دیگر از این نامه‌ها، خواستار اعزام هیأت‌های تحقیق جهت بررسی آثار ناشی از استفاده عراق از سلاح شیمیایی گردیده است. (۲۳)

۱۴. در کنار اعلامیه‌ها و نامه‌های ایران به سازمان‌ها و شخصیت‌های بین‌المللی، این کشور همچنین در طول جنگ شماری از مجروحان شیمیایی را جهت مداوا به خارج از کشور منتقل کرد. (۲۴) این عده که شامل آن دسته از مجروحان شیمیایی می‌شدند که امکان معالجه آنها در داخل وجود نداشت، در عین حال آشکارا نشان‌دهنده کاربرد سلاح شیمیایی توسط عراق و زیر پا گذاشتن حقوق مخاصمات مسلحانه توسط این دولت بود. با کمال تأسف، گروهی از این مجروحان بر اثر شدت جراحات وارده در بیمارستان‌های خارج از کشور به شهادت رسیدند. (۲۵)

۱۵. اما مهم‌ترین نکته در برابر استفاده عراق از سلاح شیمیایی، خوبشنداری و خودداری ایران از استفاده از سلاح شیمیایی در طول جنگ بود. از بدو امر، ایران

استفاده از سلاح شیمیایی را نقض پروتکل ۱۹۲۵ و یک اقدام جنایتکارانه تلقی می‌کرد. (۲۶) ایران حتی در حالی که توانایی ساخت و تولید سلاح شیمیایی را در اختیار داشت و می‌توانست در قبال تخطی عراق از پروتکل ۱۹۲۵ ژنو دست به مقابله به مثل بزند، ولی هرگز در عمل سلاح شیمیایی را مورد استفاده قرار نداد. با وجود این، مقامات ایرانی در موارد گوناگونی، عراق را تهدید به استفاده از این سلاح‌ها کردند و اعلام داشتند که ممکن است روزی صبر ایران خاتمه یابد. (۲۷) به نظر می‌رسد که چنین تهدیداتی با هدف دستیابی به دو نتیجه خاص صورت گرفته است. اول آنکه ایران قصد داشت تا بدین وسیله عراق را به بازبینی سیاست خود در استفاده از سلاح شیمیایی وادار کند و دوم آنکه این پیام را به جامعه بین‌المللی برساند که در صورت سکوت و عدم عکس‌العمل جامعه بین‌المللی، ایران ممکن است به استفاده از سلاح شیمیایی روی آورد. خوشبختانه تهدیدات ایران هیچ‌گاه از محدوده سخن فراتر نرفت و هرگز جامعه عمل به خود نپوشید. (۲۸)

۱۶. هر چند که ممنوعیت استفاده از برخی سلاح‌ها از اهمیت قابل توجهی برخوردار است، ولی این ممنوعیت بتنهایی نمی‌تواند مانع از ورود رنج بهبوده به رزمندگان یا در امان ماندن غیرنظامیان شود، زیرا این امکان وجود دارد که از سلاح‌های ممنوع نشده به گونه‌ای استفاده کرد که مغایر قواعد بشردوستانه شود. به همین سبب، طرفین محاصمه در استفاده از شیوه‌ها و روش‌های جنگی از آزادی عمل برخوردار نیستند و باید این نکته را در حملات خود مد نظر قرار دهند که در مقایسه با مزیت قاطع نظامی مورد نظر، صدمات وارده به غیرنظامیان غیرمتناسب نباشد. در سنجش این تناسب، عوامل گوناگونی مداخله دارند: محل استقرار غیرنظامیان (اینکه تا محل اهداف نظامی چه فاصله‌ای دارند)، دقت سلاح‌های مورد استفاده، شرایط جوی، ویژگی اهداف نظامی مربوط (وجود زرادخانه تسلیحات و انبار مهمات، ذخایر مواد سوختی، جاده‌هایی که جهت حمل و نقل نظامیان اهمیت خاصی دارد) و توانایی فنی و مهارت رزمندگان - همگی - در میزان صدمات وارده به غیرنظامیان و تناسب آن با مزیت قاطع نظامی، مورد توجه قرار می‌گیرند. در صورت شک و تردید در خصوص وجود این تناسب یا عدم آن، اصل بر عدم تناسب و اولویت حفظ جان غیرنظامیان می‌باشد. (۲۹)

۱۷. در سال‌های نخست جنگ، ایران محدودیت در توسل به شیوه‌ها یا روش‌های جنگی را بشدت و در اعلی درجه آن رعایت می‌کرد؛ به گونه‌ای که تا بهمن ماه ۱۳۶۲ از دست زدن به هرگونه عمل مقابله به مثل در برابر حملات وحشیانه عراق به شهرها و مناطق مسکونی ایران، خودداری می‌ورزید و همچنان بر این امر که جنگ فقط باید در جبهه‌ها جریان داشته باشد، تأکید می‌کرد و مقامات جمهوری اسلامی ایران در موارد گوناگونی بر این نکته تأکید ورزیدند. از جمله، رئیس جمهوری اسلامی ایران در پیامی به مناسبت حمله شدید به شهر دزفول اعلام کرد که مردم قهرمان ما بدون توسل به اعمال تلافی جویانه علیه مردم بی دفاع و با بهره بردن از تمامی حقوق حقه اسلام و انسانیت برای دفاع از خود این تجاوز وحشیانه را بی پاسخ نخواهند گذاشت. (۳۰) سخنگوی وزارت خارجه ایران نیز اعلام کرد که ایران فقط نظامیان دشمن و مناطق نظامی را هدف قرار می‌دهد و پیشنهاد عراق برای قطع بمباران، اعتراف صریح به کشتار غیرنظامیان بیگناه ایران است. (۳۱)

از نیمه دوم سال ۱۳۶۲، استراتژی عراق در مقابل حمله به شهرهای ایران دستخوش تغییراتی گردید. تا این تاریخ، بخش عمده صدمات وارده به شهرهای ایران، محدود به شهرهایی می‌شد که یا تحت اشغال دشمن قرار داشتند یا به علت نزدیکی به جبهه‌های جنگ، به آسانی هدف حملات وحشیانه عراق قرار می‌گرفتند ولی در نیمه دوم سال ۱۳۶۲، عراق به حملات خود به شهرهای ایران وسعت بخشید. در مهر ماه سال ۱۳۶۲ روزنامه جمهوری نوشت که عراق حق دارد ایرانیان را بدون شرمندگی بمباران کند تا به مذاکره برای یک راه حل مسالمت آمیز برای جنگ سه ساله خلیج فارس وادار شوند. بغداد دیگر به حمله به مواضع ایرانیان در خط مقدم راضی نخواهد بود و آماده است تا به مناطق دیگر ضربه وارد کند. (۳۲)

۱۸. بهمن ۱۳۶۲ نقطه عطفی در حمله به شهرها محسوب می‌شود. در ۱۳ بهمن، عراق اعلام کرد که بعد از روز دوشنبه آینده، هفت شهر دزفول، اندیمشک، اهواز، کرمانشاه، ایلام، آبادان و شوش را هدف حملات خود قرار خواهد داد و چنین ادعا کرد که ایران نیز شهرهای عراق را هدف حملات خود قرار داده است. برای نخستین بار، مقامات ایران عکس العمل شدیدی در برابر این موضع‌گیری و تهدیدات از خود نشان

دادند. از ۲۲ بهمن، حملات عراق به شهرهای اعلام شده آغاز شد و دزفول، آبادان، بندر امام، اسلام‌آباد، ایلام، اهواز و گیلان غرب هدف بمباران و حملات عراق قرار گرفت. سرانجام در ۲۶ بهمن ۱۳۶۲ رئیس جمهوری ایران اعلام کرد که از این پس، کلیه شهرهای عراق غیر از شهرهای مذهبی، هدف حملات ایران واقع خواهد شد (۳۳) و ارتش جمهوری اسلامی ایران نیز در اطلاعیه شماره ۱۶۳۷ خود اعلام کرد که این‌گونه حملات را با مفهوم جنگ واقعی منطبق نمی‌داند، بلکه پس از تحمل سه سال و نیم حملات هوایی به شهرها و قصبات و زنان و مردان بی‌دفاع، اقدام به نمونه‌ای از مقابله به مثل کرده است. (۳۴)

این حملات متقابل، اندکی بعد فروکش کرد، اما دوباره در خرداد ماه ۱۳۶۳ با شدت بسیاری از سر گرفته شد. در این هنگام، دبیر کل ملل متحد در نامه‌هایی جداگانه برای رؤسای جمهور ایران و عراق، با تأکید بر اینکه جامعه بین‌المللی نمی‌تواند حملات نظامی عمدی به مناطق غیرنظامی را نادیده گیرد، از دولت‌های ایران و عراق درخواست کرد که به دبیر کل ملل متحد اعلام دارند که به‌طور جدی متعهد شده‌اند حملات نظامی عمدی از طریق بمباران هوایی، پرتاب موشک، گلوله باران توپخانه و غیره به مناطق کاملاً غیرنظامی را متوقف ساخته و در آینده نیز از آغاز آن خودداری کنند. (۳۵) رئیس جمهوری ایران نیز در پاسخ به نامه فوق‌الذکر اعلام کرد که ایران ناگزیر برای دفاع از جان و مال اتباع خود به عنوان آخرین حرکت بازدارنده، به مقابله به مثل متوسل گردید ولی در هر حال ایران به منظور اثبات حسن‌نیت خود، به پیشنهاد شما پاسخ مثبت می‌دهد. (۳۶) بدین ترتیب، با اعلام موافقت ایران و پذیرش پیشنهاد دبیر کل توسط عراق «توافق‌نامه ژوئن ۱۹۸۴» به وجود آمد.

۱۹. علی‌رغم اعتبار توافق‌نامه ژوئن ۱۹۸۴، عراق بارها تا پایان جنگ این توافق‌نامه را نقض کرد و ایران نیز در پاسخ ناچار از تهدید به مقابله به مثل یا مقابله به مثل گردید. اما نکته مهم در تمامی مقابله به مثل‌های ایران در این است که اولاً ایران همواره به مردم شهرهایی که قرار بود هدف حمله قرار بگیرند، مهلت می‌داد که شهر را ترک کنند. (۳۷) دوم آنکه، ایران در مقابله به مثل‌های خود بر این امر تکیه می‌کرد که اهداف صنعتی - اقتصادی - امنیتی عراق هدف حملات مقابله به مثل ایران قرار خواهند گرفت. (۳۸) در

مواردی، به علت بعد مسافت و دقیق بودن موشک‌ها و توپخانه، اهداف غیرنظامی واقع در مجاورت اهداف نظامی مورد اصابت قرار می‌گرفت، اما در هر حال ایران براساس قواعد پروتکل، تمامی سعی و کوشش خود را به عمل می‌آورد تا اهداف مورد حمله، افراد یا تأسیسات غیرنظامی نباشد. سوم آنکه، ایران همواره ۴ شهر مذهبی نجف، کربلا، سامرا و کاظمین را شهرهای امن تلقی می‌کرد و هیچ‌گاه آنها را مورد حمله قرار نداد. (۳۹)

۲۰. در کنار مقابله به مثل عملی، ایران به منظور بازداشتن عراق از ادامه حملات خود به مناطق مسکونی و غیرنظامی ایران از راههای دیپلماتیک نیز استفاده می‌کرد. در پی آغاز هر دور جدید حملات عراق به شهرها و مناطق غیرنظامی ایران، این کشور نامه‌ای را خطاب به مجامع بین‌المللی و بویژه دبیر کل ملل متحد ارسال می‌کرد و خواستار بازداشتن عراق از ادامه حملات می‌شد و تهدید می‌کرد که در صورت ناتوانی مجامع بین‌المللی، ایران دست به مقابله به مثل خواهد زد. (۴۰) در عین حال، ایران در دسته دیگری از نامه‌ها به دبیر کل ملل متحد، خواستار بازدید هیأت ویژه سازمان ملل متحد از آثار خرابیهای وارده به مناطق غیرنظامی ایران گردید. (۴۱)

نتیجه‌گیری

همان‌گونه که مشاهده کردیم، ایران در طول جنگ هشت ساله خود همواره چند اصل مهم و بنیادین را رعایت کرد: غیررزمندگان باید از بلايا و آثار جنگ در امان باشند، جنگ باید فقط در صحنه‌های نبرد جریان داشته باشد، حمله به اهداف و وسایل غیرنظامی ممنوع است و در برابر رزمندگان نیز نمی‌توان از هر نوع شیوه و ابزاری استفاده کرد. این اصول، سنگ بنای پروتکل اول ژنو ۱۹۷۷ را تشکیل می‌دهد. آنچه در مواد گوناگون این پروتکل به چشم می‌خورد، چیزی جز بسط و گسترش این اصول و اعمال آن نیست به شرایط و موضوعات گوناگون نیست. پیوستن به این پروتکل نه فقط مانعی بر سر راه ایران به وجود نخواهد آورد، بلکه می‌تواند در سال‌های آینده و در برخوردهای نظامی احتمالی، ابزاری مناسب جهت حمایت از حقوق جمهوری اسلامی ایران محسوب شود. نباید از یاد برد که بتدریج بخش قابل توجهی از قواعد این پروتکل تبدیل

به حقوق عرض خواهد شد و حتی اگر ایران به پروتکل ۱۹۷۷ نیز ملحق نگردد، بناچار ملزم به رعایت این قواعد می‌باشد.

یادداشت‌ها

1. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, ICJ Reports, 1996, p. 28, para. 78.
2. Schindler, D. and Tomarv, J. (eds.): "The Laws of Armed Conflict", Martinus Nijhoff Publishers, 1988, p. 102
3. *Ibid.*, p. 84.
4. *Ibid.*, pp. 651-655.

۵. ستاد مشترک ارتش جمهوری اسلامی ایران در اطلاعیه ۱۶۳۶ خود اعلام کرد که حملات هوایی به شهرها، زنان و کودکان بیگناه را فقط در میدان‌های نبرد و توسط بازوان ستبر قهرمانان و ایثارگران مبارز تلافی خواهد کرد (روزنامه جمهوری اسلامی - ۶۲/۱۱/۲۷)؛ ستاد مشترک ارتش جمهوری اسلام ایران در اطلاعیه ۱۶۳۷ خود تأکید نمود که این‌گونه عملیات و حمله به شهرها را با مفهوم جنگ واقعی منطبق نمی‌داند (روزنامه جمهوری اسلامی ۶۲/۱۱/۲۷)، وزیر امور خارجه ایران نیز در یک مصاحبه مطبوعاتی، بر این امر تأکید کرد (روزنامه کیهان ۶۳/۳/۲۴).

۶. ایران به پالایشگاه نفت دوره در ۳۰ کیلومتری بغداد حمله کرد (روزنامه کیهان ۵۹/۷/۵)، فرمانده پایگاه دوم شکاری تبریز اعلام کرد که هواپیماهای این پایگاه پل راه‌آهن کرکوک - بغداد، ایستگاه راه‌آهن، تأسیسات برق سد دوکان و سد دربندی خان و تلمبه‌خانه عین زاله را بمباران کردند (اطلاعات ۵۹/۷/۱۵)؛ اطلاعیه ۱۶۳ ستاد مشترک ارتش جمهوری اسلامی ایران، اهداف مورد حمله نیروی هوایی ایران را چنین برشمرد: منابع نفتی شمال شرقی اربیل، منابع نفتی شمال سلیمانیه و یک مجتمع پتروشیمی، تأسیسات صنعتی شمال شهر موصل، پل راه‌آهن بین کرکوک و اربیل و مخازن سوخت کرکوک (روزنامه کیهان ۵۹/۷/۱۹)؛ بنابر اطلاعیه شماره ۱۷۰ ستاد مشترک ارتش جمهوری اسلامی ایران، نیروی هوایی ایران منطقه نفتی هلفانیه، تأسیسات نفتی فاو تلمبه‌خانه بورزگان، شبکه برق بغداد، تلمبه‌خانه نفتی عین زاله، کارخانه پتروشیمی خمام العلیل، کارخانه برق سد دربندی خان و سد دوکان، دکل رادیو تلویزیون عماره، یک کارخانه نظامی، پادگان سید صادق و تلمبه‌خانه و ژنراتور تأسیسات نفتی کمال غرب را هدف حملات خود قرار دادند. (روزنامه جمهوری اسلامی - ۵۹/۷/۲۰)

۷. فرمانده پایگاه دوم شکاری تبریز اعلام کرد: ایران شهرهای مسکونی را بمباران نمی‌کند (اطلاعات

۵۹/۷/۱۹). لازم به تذکر است که بخش قابل توجهی از حملات صورت گرفته علیه اهداف صنعتی - اقتصادی عراق در ابتدای جنگ، از این پایگاه صورت گرفت.

8. Downloaded from: <http://www.ICRC.org> (Interpretation of Article 52).

این فهرست را کمیته بین‌المللی صلیب سرخ در سال ۱۹۵۶ و در چارچوب پیش‌نویس قواعد مربوط به محدود کردن خطرهای وارد به غیرنظامیان در زمان جنگ تهیه کرد.

۹. بنابر اطلاعیه شماره ۹۶۰ ستاد مشترک ارتش جمهوری اسلامی ایران، این جنایت پیشه تاریخ تمامی خانه‌های مردم مسلمان، بیمارستان‌ها، مساجد، مدارس و دیگر تأسیسات شهرها و روستاها را به تلی از خاک مبدل کرده، به گونه‌ای که از قصر شیرین جز یک مسجد و یک بیمارستان چیزی باقی نمانده (روزنامه جمهوری اسلامی ۶۱/۴/۱۰)؛ کلیه واحدهای مسکونی و تأسیساتی مهران توسط بولدوزر با خاک یکسان شده و پل‌های ورودی و خروجی شهر نیز به وسیله عراقی‌ها تخریب شد (روزنامه اطلاعات ۶۱/۴/۱۰)؛ عراق در جبهه‌ای به عرض ۷۰۰ کیلومتر، ۱۲۰۰ دهکده را با خاک یکسان کرد و مراکز شهری این مناطق را منهدم نمود (سخنرانی وزیر خارجه ایران - روزنامه اطلاعات - ۶۱/۱۳/۱۷).

۱۰. عراق مرز منطقه دریایی ممنوعه را این‌گونه اعلام کرد: (۱) نقطه آغاز خط ۲۹ درجه و ۳۰ دقیقه در شمال و ۴۸ درجه و ۳۰ دقیقه در شرق - (۲) ۲۹ درجه و ۲۰ دقیقه در شمال و ۴۹ درجه و ۹ دقیقه در شرق - (۳) ۲۸ درجه و ۲۳ دقیقه در شمال و ۴۹ درجه و ۴۷ دقیقه در شرق (۴) ۴۹ نقطه پایان خط ۵۸ درجه و ۲۳ دقیقه در شمال و ۵۱ درجه و صفر دقیقه در شرق.

۱۱. روزنامه اطلاعات ۵۹/۸/۱.

۱۲. این منطقه، آب‌های بین ساحل ایران و یک خط راکه با ترسیم خطوط مستقیمی، تقریباً ۱۲ مایلی جنوب جزایر بوموسی و سیری را به جنوب Banic Cank light و ۱۲ ایلی جنوب شرقی جزیره فارسی وصل می‌کرد، در بر می‌گرفت. برای اطلاعات بیشتر مراجعه کنید به: دکتر جمشید ممتاز، ایران و حقوق بین‌الملل، نشر دادگستر، ۱۳۷۶، صفحات ۴۸ و بعد.

۱۳. روزنامه اطلاعات، ۶۱/۲/۱۴.

۱۴. وزارت خارجه ایران در نامه‌ای برای سفرای کشورهای خارجی مقیم تهران، اعلام کرد که عراق بار دیگر نشان داد که به هیچ‌یک از موازین بین‌المللی پایبند نیست (روزنامه اطلاعات - ۶۴/۱۲/۳) رئیس دیوان عالی کشور در نامه‌ای به دبیر کل ملل متحد، جنایت عراق در حمله به هواپیمای مسافری را محکوم کرد و از مجامع بین‌المللی درخواست کرد تا نسبت به تعهدات خود در مقابل این‌گونه جنایات عمل کنند (روزنامه کیهان - ۶۴/۱۲/۶)؛ نمایندگان مجلس طی نامه‌ای از تمامی نمایندگان ملت‌ها در مجالس قانون‌گذاری خواستند حمله هواپیماهای نظامی عراق به هواپیماهای

مسافری را محکوم کنند (روزنامه کیهان ۶۴/۱۲/۱۰).

۱۵. در اثر این حمله، ۳ نفر شهید و ۳۰ نفر مجروح شدند. (روزنامه کیهان ۶۵/۷/۲۴)

۱۶. روزنامه رسالت، ۶۵/۷/۲۴.

۱۷. روزنامه جمهوری اسلامی، ۶۵/۲/۲۵.

۱۸. به دنبال حمله عراق به مناطق مسکونی، ایران در یادداشتی خطاب به دبیر کل ملل متحد اعلام کرد؛ باید جنایات عراق که برخلاف تمامی اصول حقوق بین الملل ناظر بر مخاصمات مسلحانه انجام می‌گیرد، محکوم گردد (روزنامه جمهوری اسلامی ۶۵/۱۰/۲۱) در ارتباط با حملات وسیع عراق در ۶ هفته گذشته، وزیر امور خارجه در پیامی به دبیر کل ملل متحد اعلام کرد که جنایات عراق بنا به مبانی صریح بین المللی و عرف بین المللی، جنایاتی علیه بشریت محسوب می‌شود و مستوجب مجازات بین المللی است (روزنامه اطلاعات - ۶۵/۱۲/۳).

۱۹. وزارت خارجه ایران از کاربرد سلاح شیمیایی توسط عراق خبر می‌دهد و از سازمان ملل متحد، صلیب سرخ جهانی و کلیه سازمان‌های مسئول تقاضا می‌کند تا رژیم عراق را تحت مؤاخذه شدید قرار دهند (روزنامه اطلاعات ۵۹/۸/۲۹)؛ در دو هفته اخیر، مزدوران عراقی در جبهه ایلام از یک نوع گلوله سمی استفاده می‌کنند که به کسانی که در هدف یا نزدیکی آن قرار می‌گیرند، حالت تشنج دست می‌دهد (خبرگزاری پارس ۵۹/۸/۳۰).

۲۰. عراقی‌ها امروز در منطقه عملیاتی والفجر ۲ دست به بمباران شیمیایی زدند (تهران - ایرنا - ۶۲/۵/۱۸)؛ در بمباران شیمیایی منطقه عملیاتی والفجر ۴، گروهی از رزمندگان مجروح شدند (تهران - ایرنا - ۶۲/۸/۷)؛ امروز در جبهه جنوب در جزایر مجنون و مرداب‌های هور الهویزه عراق از سلاح شیمیایی استفاده کرده (ایرنا ۶۲/۱۲/۲۴)؛ عراق دیروز در منطقه بیت المقدس ۵ از سلاح شیمیایی استفاده کرد (روزنامه جمهوری اسلامی - ۶۷/۱/۲۴) عراق در فاو از سلاح شیمیایی استفاده کرد (روزنامه جمهوری اسلامی - ۶۷/۱/۳۰).

۲۱. ۲۵۰ مصدوم شیمیایی از اهالی پیرانشهر و گروهی از رزمندگان به بیمارستان‌های ارومیه منتقل شدند (ارومیه - ایرنا - ۶۲/۵۰/۲۰)، در بمباران گروهی از روستاهای توابع بانه و سردشت، چند غیرنظامی مجروح شدند که به بیمارستان‌های مراغه، تبریز و تهران منتقل شدند (تبریز، ایرنا، ۶۲/۸/۱۲)؛ عراق پنج‌شنبه، دو روستا را در خوزستان و یک روستا را در سوسنگرد بمباران شیمیایی کرد (روزنامه جمهوری اسلامی ۶۷/۲/۳).

۲۲. از جمله این نامه‌ها، می‌توان به این موارد اشاره کرد: رئیس‌جمهور در نامه‌ای برای ایندیرا گاندی از وی خواست در خصوص کاربرد سلاح شیمیایی، احساس مسئولیت کند (تهران، ایرنا، ۶۲/۱۲/۱۸)؛ رئیس سازمان انرژی اتمی ایران در نامه‌ای به دبیر کل آژانس بین‌المللی انرژی اتمی از وی خواست که به عنوان یکی از تهیه‌کنندگان پروتکل ۱۹۷۷، این عمل را محکوم کند (روزنامه

- کیهان، ۶۷/۱/۱۵) وزیر بهداشتی در سخنانی در نشست سازمان بهداشت جهانی خواستار محکومیت این جنایت از سوی این سازمان شد (روزنامه اطلاعات ۶۷/۲/۱۴).
۲۳. نماینده ایران در سازمان ملل متحد با ارسال نامه‌ای از دبیر کل این سازمان خواست که تحقیق درباره استفاده از سلاح شیمیایی توسط عراق را آزاد کند (ایرنا، تهران، ۶۲/۱۲/۱۶)؛ معاون سیاسی وزارت خارجه ایران در دیدار خود با مدیر کل سازمان بهداشت جهانی، خواستار اعزام هیأت تحقیقاتی شد (روزنامه کیهان ۶۳/۲/۱۰)؛ وزارت امور خارجه ایران در هشدار، خواستار اعزام یک هیأت تخصصی توسط دبیر کل ملل متحد شد (روزنامه جمهوری اسلامی - ۶۴/۱/۲۱) وزارت امور خارجه ایران خواستار اعزام هیأت ملل متحد جهت مشاهده کاربرد سلاح شیمیایی در منطقه والفجر ۸ شد (روزنامه جمهوری اسلامی - ۶۵/۱/۶)؛ وزیر امور خارجه ایران در نامه‌ای به دبیر کل ملل متحد ضمن تأکید بر رعایت پروتکل ۱۹۲۵ توسط ایران، خواستار اعزام هیأت کارشناسی ملل متحد شد (روزنامه رسالت - ۶۵/۱۰/۱۵).
۲۴. سخنگوی وزارت خارجه سوئیس اعلام کرد، ۵ مجروح ایرانی امروز وارد زوریخ شدند (تهران، ایرنا، ۶۲/۱۲/۲۲)؛ به گزارش سفارت ایران ۲ مجروح شیمیایی وارد توکیو شدند (تهران، ایرنا، ۶۲/۱۲/۲۳)؛ ۱۵ مجروح شیمیایی پنج‌شنبه وارد آلمان شدند (بن، رویتر، ۶۲/۱۲/۲۵)؛ در مجموع حدود ۳۰ مجروح شیمیایی به مراکز درمانی لندن، فرانکفورت، وین، ژنو و نیویورک منتقل شدند. (لندن، ایرنا، ۶۷/۱/۱۰)
۲۵. یک سرباز ایرانی سه‌شنبه در اتریش درگذشت و روز قبل از آن نیز یک سرباز دیگر در سوئد در گذشته بود (نیکوزیا، آسوشیتدپرس، ۶۲/۱۲/۱۷)؛ سومین سرباز بستری در سوئد امروز در گذشت (استکهلم، خبرگزاری فرانسه، ۶۲/۱۲/۲۰).
۲۶. بنابر اطلاعیه ۲۴۱۹ ارتش جمهوری اسلامی، عراق با پرتاب گلوله‌های شیمیایی به جنایات جنگی خود استمرار بخشید (روزنامه جمهوری اسلامی - ۶۵/۱/۱۵)؛ معاون اروپا و امریکای وزارت خارجه اعلام کرد که بر اثر گسترش کاربرد سلاح شیمیایی توسط عراق، این رژیم دیگر فقط یک متجاوز نیست، بلکه اکنون یک جنایتکار جنگی محسوب می‌شود (روزنامه اطلاعات - ۶۷/۱/۱۵).
۲۷. رئیس مجلس گفت: ایران مخالف استفاده از تسلیحات شیمیایی است ولی نمی‌داند تا کی این تعهد ادامه می‌یابد (تهران، رویتر، ۶۲/۱۲/۲)؛ رئیس مجلس شورای اسلامی اعلام کرد: معلوم نیست تا چه حدی در مقابل استفاده عراق از بمب شیمیایی ساکت بمانیم و ساخت این سلاح برای ما کار سختی نیست (تهران، ایرنا، ۶۳/۱/۳)؛ رئیس مجلس شورای اسلامی ابراز امیدواری کرد که ایران ناگزیر به استفاده از سلاح شیمیایی نشود و اگر استفاده کرد، مسؤولیت عواقب آن را بر عهده نمی‌گیرد (روزنامه اطلاعات - ۶۷/۱/۲۷).

لازم به توضیح است که دبیر کل ملل متحد در سال ۶۳ از ایران و عراق خواسته بود که به‌طور کتبی تعهد خود را بر عدم استفاده از سلاح شیمیایی مورد تأکید مجدد قرار دهند. رئیس جمهور ایران با ارسال نامه‌ای برای دبیر کل، این مسأله را که ایران هرگز از سلاح شیمیایی استفاده نکرده مورد تأکید قرار داد (روزنامه جمهوری اسلامی - ۶۳/۴/۱۷) ولی عراق از سپردن چنین تعهدی شانه خالی کرد و دبیر کل ملل متحد اعلام کرد که نتوانسته است از عراق در مورد عدم استفاده از سلاح شیمیایی تعهد بگیرد (روزنامه اطلاعات - ۶۳/۱۰/۲۹).

۲۸. در جریان جنگ، چندین بار هیأت اعزامی سازمان ملل متحد اقدام به بررسی کاربرد سلاح‌های شیمیایی کردند. نخستین هیأت که از تاریخ ۱۳ تا ۱۹ مارس ۱۹۸۴ از ایران دیدن کرد و در گزارش خود اعلام نمود که در مناطق مورد بازدید کارشناس‌ها در ایران، سلاح‌های شیمیایی به صورت بمب‌های هوایی مورد استفاده قرار گرفته است. در تاریخ اول تا پنجم آوریل یک پزشک اسپانیایی بنا به درخواست دبیر کل ملل متحد از مجروحین شیمیایی بستری در اروپا بازدید کرد و در گزارش خود به دبیر کل اعلام کرد که مجروحین بستری از گاز خردل و دیگر مواد شیمیایی آسیب دیده‌اند. در گزارشی نیز که در سال ۶۷ و پس از فاجعه حلبچه برای سازمان ملل متحد تهیه می‌شود، اعلام می‌گردد که در جنگ ایران و عراق از سلاح‌های شیمیایی به مقیاسی گسترده‌تر از همیشه استفاده می‌شود ولی هیچ اشاره‌ای به اینکه کدام کشور از این سلاح‌ها استفاده می‌کند، نشد. در هر صورت، در طول جنگ هیچ شاهدهی مبنی بر استفاده ایران از سلاح شیمیایی ارائه نشد.

29. Doounloaded fram: <http://www.ICRC.org/> (Interpretation of Article 5f).

۳۰. تهران، ایرنا، ۶۲/۲/۱.

۳۱. روزنامه جمهوری اسلامی، ۶۲/۳/۱۹، ستاد تبلیغات جنگ نیز در موارد گوناگون با صدور اطلاعیه‌هایی ضمن تکذیب ادعاهای عراق مبنی بر گلوله‌باران شهرها و روستاهای این کشور توسط ایران، بر این نکته تأکید می‌نمود که ایران با وجود تمام قدرت و امکاناتی که در اختیار دارد، حتی یک گلوله توپ به شهرهای عراق پرتاب نکرده و نخواهد کرد (روزنامه جمهوری اسلامی - ۶۲/۹/۱).

۳۲. منامه، خبرگزاری فرانسه، ۶۲/۷/۲۰.

۳۳. ایرنا، ۶۲/۱۱/۲۶.

۳۴. روزنامه جمهوری اسلامی، ۶۲/۱۱/۲۷ - وزیر امور خارجه ایران نیز در مصاحبه‌ای در خرداد ماه ۶۳ اعلام کرد: از ابتدای جنگ که عراق ناجوانمردانه مناطق غیرنظامی‌ها را بمباران می‌کرد، مسؤولان ایران اقدام به مقابله به مثل نکردند، تا زمانی که بالاجبار عمل متقابل را تصویب کردند. اقدام‌ها ابتدا به ساکن نبوده و جهت بازدارندگی انجام گرفته است (روزنامه کیهان - ۶۳/۳/۲۴).

۳۵. روزنامه اطلاعات - ۶۳/۳/۲۱.

۳۶. روزنامه کیهان - ۶۳/۳/۲۱.

۳۷. قرارگاه خاتم‌الانبیاء با صدور اطلاعیه‌ای به مردم بصره هشدار داد تا شهر را ترک نکنند (روزنامه اطلاعات - ۶۳/۱۱/۲۳)؛ ستاد مشترک ارتش جمهوری اسلامی به مردم بصره هشدار داد که این شهر را ترک کنند (روزنامه اطلاعات - ۶۳/۱۲/۲۲)؛ ستاد تبلیغات جنگ به مردم بغداد هشدار داد که به علت حمله صبح عراق به تهران، آن شهر را هدف موشک قرار خواهد داد و از آنها خواست که این شهر را ترک کنند (روزنامه اطلاعات - ۶۴/۳/۵).

۳۸. بنابر اطلاعیه‌های ۲۰۳۸ و ۲۰۳۹ ستاد مشترک ارتش جمهوری اسلامی ایران، به تلافی حمله به شهرهای ایران، تأسیسات نظامی و اقتصادی عراق هدف حمله قرار گرفت (روزنامه اطلاعات - ۶۳/۱۲/۲۲)؛ نیروهای ایران به تلافی حملات هوایی به ایران در ۲۴ ساعت گذشته، تأسیسات اقتصادی و نظامی بیش از ۱۰ شهر عراق را گلوله‌باران کردند (روزنامه اطلاعات - ۶۴/۳/۹)؛ در یازدهمین روز تلافی، تأسیسات اقتصادی و نظامی و صنعتی ۷ شهر عراق گلوله‌باران شد (روزنامه جمهوری اسلامی - ۶۴/۳/۱۸).

۳۹. یکی از مقامات نظامی سپاه پاسداران اعلام کرد در صورت ادامه حملات رژیم عراق به شهرهای ایران، هیچ‌یک از شهرهای عراق به جز چهار شهر مقدس کربلا، نجف، سامرا و کاظمین از حملات نیروهای اسلام مصون نخواهد ماند (روزنامه اطلاعات - ۶۳/۱۲/۲۲)، بنابر اطلاعیه ستاد تبلیغات جنگ، حمله به مناطق نظامی، صنعتی و اقتصادی در کلیه شهرهای عراق به جز چهار شهر امن از سرگرفته خواهد شد (روزنامه جمهوری اسلامی - ۶۵/۹/۳).

۴۰. ایران در یادداشت‌هایی برای دبیر کل ملل متحد، رئیس جنبش عدم تعهد و دبیر کل سازمان کنفرانس اسلامی، ضمن اشاره به حملات عراق به ساکین غیرنظامی ایران، ضمن حفظ حق مقابله به مثل، آمادگی خود را برای هرگونه همکاری با مجامع بین‌المللی اعلام داشت (روزنامه جمهوری اسلامی - ۶۴/۴/۶)؛ وزیر خارجه کشورمان در پیامی به دبیر کل ملل متحد ضمن تأکید بر حق جمهوری اسلامی ایران در مقابله به مثل، از وی خواست تا کلیه اقدامات لازم را برای توقف حملات به مناطق مسکونی که تخلف آشکار از موازین بین‌المللی است، معمول دارد (روزنامه رسالت - ۶۵/۱۰/۲).

۴۱. اعضای هیأت کارشناسی سازمان بین‌المللی یونسکو به منظور بررسی و بازدید از بناهای تاریخی و فرهنگی باختران که بر اثر حملات آسیب دیده است، وارد باختران شدند (روزنامه جمهوری اسلامی - ۶۴/۸/۱۶)؛ در پی حمله هوایی سه‌شنبه عراق به مریوان، سخنگوی ستاد تبلیغات جنگ از هیأت کارشناسی ملل متحد در تهران دعوت کرد تا با سفر به این شهر، از آثار حمله دشمن علیه مناطق مسکونی شهر مریوان گزارشی تهیه کند (روزنامه جمهوری اسلامی - ۶۵/۲/۱۷).